

הרב חיים דרוקמן

קמעא קמעא

מדינת ישראל ראשית צמיחת גאולתנו

המכון התורני אור עציון • ידיעות אחרונות • ספרי חמד

Rabbi Chaim Drukman Kime'a Kime'a

הרב חיים דרוקמן
קמעא קמעא

עורך אחראי: דב איכנולד
עורך תחום יהדות: עמיחי ברהולץ
עיצוב העטיפה: נחמה שפילמן
לוחות: ש. חלפי
עימוד: מוריה רוזנס

עורך: עומר פדור

הספר נערך מתוך שיעורי הרב במשך השנים על ידי תלמידיו, שתרמו חלקם בהכנת הספר, וביניהם: הרב בועז גנוט, משה שטרן ויוסי ברוכי. תודה לכולם!

הספר מוקדש לע"נ אטל הדסה בת ר' הלל ז"ל
Dedicated in memory of Hadassah Friedman

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשרר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני, או אחר - כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

All Rights Reserved © 2012
Miskal - Yedioth Ahronoth Books and Chemed Books | P.O.B. 53494, Tel-Aviv,
61534 Israel
כל הזכויות שמורות © 2012 למשכל — הוצאה לאור מיסודן של ידיעות אחרונות וספרי
חמד ת"ד 53494, תל-אביב 61534 | E-mail: info@ybook.co.il
אור עציץ ספרי איכות תורניים, המכון התורני ע"ש ר' יצחק וחנה סטרולוביץ' 08-8502822
דאנאקור 362-4579 | מסת"ב 978-965-545-514-4 ISBN

נדפס בישראל תשע"ב 2012 Printed in Israel

תוכן העניינים

- 8 עם הספר
- 11 שער א: לדרכה של גאולה
- 13 פרק א: הגאולה — קמעא קמעא
- תהליך הגאולה * "מצמיח קרן ישועה" * הגאולה — תהליך
טבעי * חושך ואור משמשים בערבוביא * "קמעא קמעא" *
מדוע קמעא-קמעא? * "מגדול ישועות מלכו"
- 26 פרק ב: הקץ המגולה
- סימני הקץ המגולה * "ברכת השנים" וברכת "קיבוץ גלויות"
- 35 פרק ג: קיבוץ גלויות
- הגאולה המשיחית וקיבוץ גלויות * קיבוץ גלויות — תחיית
המתים הלאומית * בריאה מחודשת * קיבוץ גלויות —
אתחלתא דגאולה
- 41 פרק ד: הכיסופים לגאולה
- התעוררות מעשית לגאולה * "כי בא מועד" * התנוצצות רוח
הגאולה
- 50 פרק ה: רשות האומות ועזרתן
- 54 פרק ו: שלוש השבועות
- "שלא יעלו בחומה" * "סר פחד השבועות" * הדדיות —
השבועות תלויות זו בזו * השבועות מבטאות את גזרת הגלות
- 67 פרק ז: גאולה ותשובה
- דיו לאבל שיעמוד באבלו * תשובה כללית ותשובה פרטית *
שתיקת רבי אליעזר * גילוי הקץ * "זכו — אחישנה" * כמי
נפסק? * "ואין ישראל נגאלין אלא בתשובה" * עיון בדעת
הרמב"ן
- 93 פרק ח: תכלית הגאולה — קידוש השם
- הגלות: חילול השם * "קידוש השם" * גלות השכינה וגאולתה
* "זכות אבות" ו"ברית אבות" * "לשמך תן כבוד"

פרק ט: תהליך התשובה 105

תשובה הדרגתית * שני סוגי תשובה * השיבה לארץ כחזרה בתשובה * תהליכים משולבים * תשובה פנימית המכוסה "חוצצים" * גאולה פיזית — נדבך ראשון בגאולה השלמה * שחרור ממנטליות גלותית

פרק י: נסיגות בתהליך הגאולה 123

אילולא שנפלתי — לא קמתי * נשמת הציונות * הציונות החילונית — בסיס לציונות האמונית * היחס לירידות רוחניות * "ייתי ולא אחמינה" * "אָנְכִי אָנְכִי הוּא מְנַחֵמְכֶם" * "בְּרַגְעַ קָטָן עֲזַבְתִּיךָ וּבְרַחֲמַיִם גְּדֹלִים אֶקְבָּצֶךָ" * חוזר ונכסה * "כִּי עֵין בְּעֵין יֵרְאוּ בְּשׁוֹב ד' צִיּוֹן"

פרק יא: "גאולה שלישית אין לה הפסק" 144

"חורבן שלישי לא יהיה!" * דברי חז"ל * ראיות מן הראשונים * ראיות מן האחרונים

פרק יב: גאולה ראשונה וגאולה אחרונה 155

"קמעא קמעא" ו"חיפזון" * גאולת הנפש וגאולת הגוף * גאולת מצרים * גאולה אחרונה

פרק יג: גאולה על ידי "חילוניים" 167

התעלמות מתהליך הגאולה * "על חטא שחטאנו לפניך בתמהון לבב" * אחאב מלך ישראל * ירבעם בן יואש * "הִנֵּנָה רְאָה בְּעֵינֶיךָ וּמָשָׁם לֹא תֹאכַל" * "עולם הפוך ראיתי" * "בהדי כבשא דרחמנא"

שער ב: ראשית צמיחת גאולתנו 193

פרק א: מדינת ישראל — מצות עשה מהתורה 195

מצות יישוב הארץ * ערי יהודה בחורבן * תשעה באב בזמן הבית * חזרה מלכות לישראל * גאולה נטולת עצמאות * תפארת ארץ ישראל

פרק ב: עצמאות לגילוי העצמיות 211

שחרור מכבלי אנוש * תשועה חומרית קודמת * הצלחה גשמית כבסיס להצלחה רוחנית * דרגות ברוח הקודש * מניעות לנבואה * עצמאות ישראל מרבה את כבוד ד' * "ויבין כְּתִפְיו שְׂכָן"

- 227 **פרק ג: מיום העצמאות ליום ירושלים**
 תחייה חומרית ורוחנית * פסח ושבעות * בזכות ירושלים
- 235 **פרק ד: שמחת יום העצמאות**
 "וּלְשִׂמְחָה מֵה זֶה עֲשֵׂה" * חגיגת יום העצמאות — מן התורה
 * "יֹאמְרוּ גְאוּלֵי ד'" — ארבעה חייבים להודות * נס ההצלה
 * ניסי תש"ח * משואה לתקומה * הכרה בערכה של המדינה
 * מהפך של ממש
- 253 **פרק ה: תקומת מדינת ישראל — קידוש השם**
 מדינת ישראל — תחיית המתים הלאומית * קידוש השם
 שבתקומת המדינה * קומה על גבי קומה * יום העצמאות
- 264 **פרק ו: גדול קידוש השם מחילול השם**
 הכרת תודה * צער ושמחה בארץ ישראל * גדול קידוש השם
 מחילול השם * "עֲצַת ד' לְעוֹלָם תְּעֻמָּד"
- 270 **פרק ז: להתעורר מהחלום!**
 ניתוק מגודל השעה * גאולת השכינה * להתעורר מן החלום
 * החגיגה והשמחה — הבנת חשיבות העצמאות * מהלכה
 למעשה * רָעַב וצָמָא לדבר ד'
- 279 **פרק ח: ערכו של הצבא בישראל**
 משימתו האחרונה של משה רבנו * ערך פיקוח נפש * יושבי
 ארץ ישראל הם כלל ישראל * שמירה על בטחון כלל ישראל
 * משמעות המלחמה בישראל * מעלת מסירות נפש על ישראל
 * חזון השלום האמיתי
- 295 **שער ג: נספחים**
- 297 **רבנים בני דורנו המופיעים בספר**
- 309 **מפתח העניינים**

עם הספר

בין השאלות היסודיות המוצבות לפני אדם מישראל בבית דין של מעלה, לאחר מותו, היא (שבת לא, א): "ציפית לישועה?". רבנו נסים מגירונדי (הר"ן) בחידושיו, מוסיף לשאלה זו מילה אחת: "בימיך". מה פשר תוספת זו? וכי אין זה מובן מאליו, וכי יכול אדם לצפות לישועה שלא בימיו? ! אלא, כוונתו של רבנו נסים היא, שעל אדם מישראל לצפות לישועה מתוך התבוננות באירועים שמתרחשים בימיו.

הדברים הללו אמורים בכל הדורות וקל וחומר בדורנו. ישועת ד' הרי בולטת מכל אירועי דורנו הגדולים והמופלאים — שובנו לארץ, תקומת מדינת ישראל, קיבוץ הגלויות הגדול, שיבת ארץ ישראל לידינו ובראשה ירושלים. איך אפשר שלא להכיר בכל אלה את יד ד', צור ישראל וגואלו?!

*

מדינת ישראל כיום היא בת למעלה מששים שנה. הציבור במדינה, רובו ככולו, כבר נולד במדינה או עלה אליה בגיל ילדות, לדידם, מדינת ישראל קיימת, כביכול, מאז ומעולם. מתוך תחושה כזו, יודעים בדרך כלל רק לבקר, להתמקד בחסרונות, להתקומם כנגד תופעות שליליות, אשר בוודאי ניתן למצוא, מבלי להעריך במובן האמיתי את גודל הטובה לה זכינו בתקומתה של מדינת ישראל. לשם כך חייבים אנו לזכור את אלפיים שנות גלות נוראה של הסתרת פנים, שבאה לידי ביטוי בסבל ועינויים, צרות וייסורים, גזירות ורדיפות, שחיטות ופגרומים, עד לשואה האחרונה הנוראה ביותר.

בה' באייר ה'תש"ח האיר שוב ד' פניו אלינו, וגילה מחדש כי רוצה ד' בעמו. התגלתה מחדש לעין-כל האהבה הנצחית

האדירה של בורא עולם לכנסת ישראל — "אהבת עולם אהבתנו ד' א־להינו".

זוהי המשמעות הגדולה של מדינת ישראל ויום העצמאות. על כך אנו מצווים להודות לקדוש ברוך הוא בכל לבנו ונפשנו ולשיר לו את שירת הגאולה.

*

מאז תקומת המדינה אנו חווים שמחות גדולות וגם אכזבות וכשלונות. לעתים מתעוררת השאלה — לאן כל זה מוביל? האם אנו אכן בתהליך של גאולה? האם הגאולה אינה צריכה להופיע בבת אחת, עם בוא המשיח כשהוא רוכב על חמור, ונושא אותנו על כנפי נשרים לארצנו? כיצד ייתכן שאנו נמצאים בתהליך של גאולה, כאשר נדמה כביכול, שעם ישראל אינו ראוי לכך? כתשובה לשאלות אלו ולשאלות נוספות, צמח ספר זה. יש לברר את דרך הגאולה, שמוביל אותנו בה ריבונו של עולם בדורות האחרונים, ממקורה של תורה. עלינו לעסוק ולהתעמק בדברי רבותינו, גדולי ישראל שבכל הדורות. נושאים אלו יכולים להתברר אך ורק מתוך תורה, שניתנה על ידי "מי שאמר והיה העולם".

*

הספר מחולק לשני שערים, בעוד הראשון מברר באופן יותר כללי את דרכה של הגאולה האחרונה, בא השער השני כיישום העקרונות הללו ביחס למדינת ישראל. בירור דרכי הגאולה ממקורה של תורה בונה את היחס הנכון כלפי מדינת ישראל. להבנת ערכה האמיתי של מדינת ישראל יש משמעות לגבי התנהלותנו בה וכלפיה. כיצד להתמודד עם חולשות הקיימות במדינה ומה תהיה ההתייחסות הנכונה כאשר התנהלות המדינה אינה עולה בקנה אחד עם הציור שבלבנו, ביחס להופעת הגאולה.

*

אנו חיים בתקופה גדולה ומיוחדת. מוכרחים אנו להביט במציאות שלנו, על אורותיה הגדולים וצלליה המרובים, בעיניים אמיתיות, היודעות לבקר כשצריך, אך מעבר לכך, יודעות להעריך ולהוקיר את הטובה הגדולה שזכינו לה, בעצם הקמת המדינה. רק באופן זה ניתן יהיה לסייע לפיתוח גופה של המדינה ולהכנסת נשמת חיים של קדושה בתוכה.

ויהי רצון, שכשם שזכינו לראות ב"אתחלתא דגאולה", כן נזכה לראותה בהשלמתה.

חיים דרוקמן

אייר תשע"ב

שער א

לדרכה של גאולה

פרק א

הגאולה — קמעא קמעא

תהליך הגאולה

כפתיחה לכל נושא גאולתם של ישראל, נביא את הסיפור המופיע בתלמוד הירושלמי (ברכות א, א), אודות שני חכמים שהלכו בדרך לפנות בוקר וראו את "איילת השחר שבקע אורה":

רבי חייא רבה ורבי שמעון בן חלפתא הוו מהלכין בהדא בקעת ארבל בקריצתה (— היו מהלכין בבקעת ארבל לפנות בוקר) וראו איילת השחר שבקע אורה. אמר רבי חייא רבה לרבי שמעון בן חלפתא: בירבי! כך היא גאולתן של ישראל — בתחילה קימעא קימעא, כל מה שהיא הולכת היא רבה והולכת... כך בתחילה: "וּמְרַדְּכִי יֵשֵׁב בְּשַׁעַר הַמְּלָאָה" (אסתר ב, כא), ואחר כך: "וַיִּקַּח הַמֶּן אֶת הַלְּבוּשׁ וְאֶת הַסּוּס" (שם ו, יא), ואחר כך: "וַיֵּשֶׁב מְרַדְּכִי אֶל שַׁעַר הַמְּלָאָה" (שם שם, יב), ואחר כך: "וּמְרַדְּכִי יֵצֵא מִלְּפָנֵי הַמְּלָאָה בְּלְבוּשׁ מְלָכוּת" (שם ח, טו), ואחר כך: "לְיִהוּדִים הִיְתָה אוֹרָה וְשִׁמְחָה" (שם שם, טז). רבי חייא הגדול מלמד אותנו שגאולת ישראל דומה להופעת אור השחר בעולם. להשוואה זו ישנן מספר משמעויות:

- א. כשם שהופעת אור השחר בעולם היא תהליך איטי — כך גם הגאולה היא תהליך ולא הופעה פתאומית.
- ב. כשם שבתחילת תהליך הופעת אור השחר בעולם, כשעולה עמוד השחר, טרם מבחינים כולם באור העולה, ורק מאוחר יותר מתברר שהיום כבר החל, כך גם בתהליך הגאולה — בשלביה הראשונים אין כולם מבחינים בתהליכי הגאולה בזמן התרחשותם, אלא רק בהמשך מתברר שתהליך הגאולה כבר החל.

ג. קודם הפצעת האור הראשון שורר החושך הנורא ביותר — כך הוא בטבע וכך גם בתהליך הגאולה.

רבותינו ז"ל מדגישים ענין זה במספר מקומות:

שאינן לך אפילה גדולה יותר מאותה שעה הסמוכה לשחר (שוחר טוב, ח).

"וְהָיָה זְרָעַךָ כְּעֵפֶר הָאָרֶץ" (בראשית כח, יד) — כשיגיעו בניך עד "עֵפֶר הָאָרֶץ", אותה שעה — "וּפְרֻצַּת יָמָה וְקִדְמָה" (שם) ... (שמות רבה כה, ח).

"יַעֲנֶנְךָ ד' בְּיוֹם צָרָה" (תהלים כ, ב) — משל לאב ובן שהיו מהלכין בדרך ונתיגע הבן. אמר לאביו: היכן היא המדינה? אמר לו: בני, סימן זה יהא בידך: אם ראית בית הקברות לפניך — הרי היא המדינה קרובה לך. כך אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל: אם ראיתם הצרות שתכפו אתכם — באותה שעה אתם נגאלים... (שוחר טוב, כ).

הכלי יקר (שמות ו, א) מסביר תופעה זו, שדוקא לפני הופעת האור הראשון — שורר החושך הקשה ביותר, הן בטבע והן בתהליך הגאולה. הוא מביא את ביאורו בהקשר להחמרת השעבוד על ידי פרעה, דוקא לאחר שמשה נשלח אליו, דוקא כשמתחילה גאולת מצרים להפציע — החושך, השיעבוד — גובר:

מהידוע שכך היא המדה: שבכל יום סמוך לעלות השחר החושך מחשיך ביותר מן חשכת הלילה ואחר כך אור השחר בוקע ועולה, וכן רוב החולים סמוך למיתתם הם מתחזקים ויושבים על המטה ומבקשים לאכול ואחר כך המוות גובר, וכן בימות החורף סמוך לעלית השמש הקור הולך וגובר ולסוף הוא מנוצח מן השמש.

וזה דבר טבעי, כי כל דבר טבעי המרגיש שבא כנגדו איזו דבר הפכי לו הרוצה לבטל מציאותו — אז הוא מתחזק ביותר כנגד מתנגדו וימאן לענות מפניו ופועל בטבעו כל

אשר ימצא בכחו לפעול ולסוף הוא מנוצח כי גבר עליו ההפך, כך הוא בכל הדברים שהזכרנו... כאשר כח מסוים חש שהגיע קיצו, הוא "משנס מותניים", אוסף את כל כוחותיו כנגד הכח שכנגד. על כן, דוקא כשהכח ההופכי בפתח, דוקא אז הכח הקודם מתאמץ ומבליט עצמו. כך גם בענייננו — קודם שזורח האור, קודם שבאה הגאולה — החושך והגלות מאמצים את מירב כוחותיהם כנגד הכוחות המאיימים עליהם והאפילה גוברת ורבה.

"מצמיח קרן ישועה"

הברכה המתייחסת בתפילת שמונה-עשרה לגאולה המשיחית היא: "את צמח דוד עבדך מהרה תצמיח... ברוך אתה ד', מצמיח קרן ישועה". בברכה זו מודגש עניין ה"צמיחה" שלוש פעמים, שימוש זה בלשון "צמיחה" מבטא כי התפתחות הגאולה המשיחית דומה לתהליך צמיחה של צמח. שימוש בלשון "צמיחה" ביחס לגאולה המשיחית, ניתן למצוא במקומות רבים בנביאים וכתובים.

בנבואת ירמיהו (כג, ה):

הִנֵּה יָמִים בָּאִים נְאֻם ד' וְהִקְמַתִּי לְדָוִד צִמְח צְדִיק וּמֶלֶךְ מְלֶךְ וְהִשְׁכִּיל וְעָשָׂה מְשֻׁפֵּט וְצִדְקָה בְּאֶרֶץ.
מפרש הרד"ק:

"צִמְח צְדִיק" — זהו המשיח, וקראו: "צמח" — שיהיה צאתו בעולם כצאת צמח השדה...
ובמקום אחר בירמיהו (לג, טו):

בְּיָמֵים הֵהֵם וּבָעֵת הַהִיא אֶצְמִיחַ לְדָוִד צִמְח צְדִיקָה וְעָשָׂה מְשֻׁפֵּט וְצִדְקָה בְּאֶרֶץ.

ושבו, מפרש הרד"ק: "צִמְח צְדִיקָה" — זהו מלך המשיח".
כך גם בנבואת זכריה (ג, ח): "...כִּי הִנְנִי מְבִיא אֶת עַבְדִּי צִמְח" — מביא גם כאן הרד"ק: "זהו מלך המשיח".

ובפרק ו' שם (פסוק יב):

וְאָמַרְתָּ אֵלָיו לְאָמַר: כֹּה אָמַר ד' צְבָאוֹת, לְאָמַר: הִנֵּה אִישׁ
צָמַח שְׁמוֹ וּמִתְחַתְּיוֹ יִצְמַח וּבָנָה אֶת הַיֵּכֶל ד'.
וכן בתהלים (קלב, יז): "שָׁם אֲצַמִּיחַ קֶרֶן לְדָוִד, עֲרֹכְתִי גֵר
לְמִשְׁחִי".

פסוקים אלו הם בודאי הסיבה לכך שאנשי כנסת הגדולה
הדגישו בברכת הגאולה המשיחית שבתפילת עמידה את
הצמיחה.

והנה, בצמיחה, כב"אילת השחר", קיימים שלושת היסודות
שלמדנו מדברי רבי חייא הגדול:

א. הצמיחה היא תהליך איטי.

ב. בתחילת תהליך הצמיחה אדם מביט בפני הקרקע ואינו
רואה דבר, רק לאחר שהצמח נובט, מתברר שתהליך הצמיחה
החל כבר קודם לכן.

ג. הצמיחה החדשה מתחילה רק לאחר הריקבון של הזרע
הקודם.

בהשוואת הגאולה המשיחית לצמיחה, מלמדים אותנו אנשי
כנסת הגדולה, כי על פי שלושת היסודות הללו יש לבחון את
תהליך גאולתנו.

הגאולה — תהליך טבעי

ההבנה שהגאולה היא תהליך מובילה למסקנה שמדובר בתהליך
המתנהל בדרך הטבע. נס איננו תהליך, נס על-טבעי הוא שינוי
חד ומהיר. בדרך הטבע, לעומת זאת, קיימים תהליכים, הדברים
מתפתחים באיטיות, שלב אחרי שלב.

כך כותב הגריי"ש טייכטל¹ הי"ד בספרו "אם הבנים שמחה"

(ב, ב):

1 מידע אודותיו ניתן למצוא ברשימת הרבנים שבסוף הספר.

ממילא מוכח מכל זה (— מדימוי הגאולה לצמיחה) דישועתנו שלעתיד תצמח בדרך הטבע, רצונו לומר: בנס המלובש בטבע, ועל כן יצטרך לזה עת השתלשלות הטבע, שבא במעט-מעט ולא בבת אחת...

כלומר, הגאולה היא תהליך המתנהל בדרך הטבע, תהליך הלוקח זמן ומתקדם לאיטו.

אכן, רבי חייא עצמו הביא את הדגם לכך — תשועת פורים, שהיתה בודאי באמצעות נס המלובש בטבע; כל אירועי מגילת אסתר השתלשלו בדרך הטבע. רבי חייא העלה שתי דוגמאות לעקרון ה"קמעא קמעא" — האחת מן הטבע — הופעת אור השחר והשנייה מן ההיסטוריה — תשועת נס פורים.

חושך ואור משמשים בערבובייה

עד כה למדנו כי הגאולה היא תהליך המתנהל בדרך הטבע, שלב אחרי שלב. אילו היינו רואים בעינינו רק עלייה מתמדת, אף אם איטית — לא היה ספק בלבנו כי נמצאים אנו בעיצומו של תהליך גאולתנו. אך במציאות אין הדבר כך. במציאות ישנן עליות וירידות וזהו הקושי הגדול. שוב ושוב חוזרת ונשאלת השאלה: האמנם נמצאים אנו בתהליך של גאולה, או שמא אין זו אלא תקות שווא?

בא רבי חייא ומלמד אותנו שתהליך הגאולה דומה להופעת אור השחר בעולם. בתחילת הופעתו של אור השחר — הכל סביב עוד חושך, ורק כאשר האור במילואו — נעלם החושך לחלוטין, כל עוד האור איננו במלוא תוקפו גם החושך עדיין שורר.

עיקרון זה, שמלמד אותנו רבי חייא, הוזכר כבר בנביא (זכריה

יד, ו-ז):

יְהִיָּה בַיּוֹם הַהוּא... יְהִיָּה יוֹם אֶחָד, הוּא יִבְדַּע לְד', לֹא יוֹם
וְלֹא לְיָלֶה וְיָהִי לְעַת עֶרֶב יְהִיָּה אֹר.

איזה מין יום הוא זה, שהוא "לא יום וְלֹא לַיְלָה"? ! ומה פירוש הביטוי: "וְהָיָה לַעֲרֵב יְהִיֶּה אֹר"? הרי בדרך הטבע לעת ערב החושך מתחיל לשרור בעוד האור נמוג!
מפרש רש"י:

"לא יום וְלֹא לַיְלָה" — לא אור נוגה כאור של עולם הבא...
ולא עת צרה כצרת שעבוד גלויות.

רש"י מבאר שהנביא איננו מתייחס בדבריו ליום בן עשרים וארבע שעות, כי אם לתקופה. תקופה שלא תהיה "לילה" — לא יהיה בה שעבוד גלויות, אך עדיין גם לא "יום" — טרם נזכה למציאות השלמה. אימתי יופיעו ימים אלו? אומר רש"י: "שמקודם ימי משיחנו יהיו". לפי זה מובן גם המשך הפסוק: "וְהָיָה לַעֲרֵב" — כאשר אותו יום יעריב, כאשר תסתיים תקופת בנייים זו — "וְהָיָה אֹר" — יופיע האור השלם ולא יהיה חושך כלל.

בדומה לרש"י מפרש גם רד"ק:

"לא יום וְלֹא לַיְלָה" — לא יהיה כולו יום ולא כולו לילה,
כלומר: לא יהיה כולו צרה ולא כולו רווחה.

בתקופת בנייים זו, הקודמת לגאולה השלמה, חושך ואור משמשים בערבובייה — ניתן כבר להבחין באור, אך החושך עודנו בנמצא. ה"חושך" הוא הביטוי לכל הירידות, לכל החולשות והרפיונות. מציאות זו נובעת מן העובדה שתהליך הגאולה מתנהל בדרך הטבע; העליות והירידות הן תוצאה של הפעולות האנושיות שמשפיעות על תהליך הגאולה.

"קמעא קמעא"

העיקרון כי הגאולה מתקדמת "קמעא-קמעא", מופיע רבות בכתבי האחרונים. נזכיר כאן כמה מהם:
בשם הגר"א, בספר "קול התור" (א, טו):

לדעת מראש כי אתחלתא דגאולה באה קמעא-קמעא, מעט-מעט, על פי חז"ל — כך היא גאולתן של ישראל: קמעא קמעא באה, כאיילת השחר, "כִּי אֲשֶׁב בַּחֲשֵׁךְ — ד' אֹר לִי" (מיכה ז, ח), "הוֹלֵךְ וְאֹר עַד נִכּוֹן הַיּוֹם" (משלי ד, יח). לכן כל פעולה של אתחלתא יש להתחיל אפילו במעט. הרב צבי הירש קאלישר², בספרו "דרישת ציון" (הוצאת מוסד הרב קוק, תשס"ב, עמוד 37):

גאולת ישראל אשר אנחנו חוכים לה (— מחכים לה), אל יחשוב החושב כי פתאום ירד ד' יתברך שמו משמים ארץ לאמור לעמו צאו, או ישלח משיחו כרגע מן שמים לתקוע בשופר גדול על נדחי ישראל, ויקבצם ירושלימה, ויעשה לה חומת אש ומקדש-אל ממרומים ירד כאשר הבטיח על ידי עבדיו הנביאים.

לא כן קורא המשכיל, ודאי כל יעודי הנביאים יתקיימו באחרית הימים ולא יפול ח"ו דבר ארצה.

אך לא במנוסה נלך ולא בחפזון יום אחד, כי אם מעט-מעט תבוא גאולת ישראל. לאט לאט תצמיח קרן ישועה, עד ו"ישראל יעשה חיל" ו"ישגה מאוד באחריתו" בקיום כל היעודים וההבטחות של הנביאים הקדושים, כאשר אברר בעזרת ד' מן הכתובים ומדברי רבותינו זכרונם לברכה. בדומה כתב גם המלבי"ם³ בתשובה לפניית הרב קאלישר אליו בעניין שיבה מחודשת לארץ ישראל בימיהם (שיבת ציון, חלק ב):

...ובעיקר הדבר, דבריו אמיתיים וכנים. ויש לי כמה ראיות מפשוטי הכתובים כפי פרושי: כי הגאולה תצמח לאט לאט, "כְּשֶׁחַר נִכּוֹן מוֹצְאוֹ" (הושע ו, ג), "הוֹלֵךְ וְאֹר עַד נִכּוֹן הַיּוֹם" (משלי ד, יח)... ויהיה יישוב ארץ-ישראל קודם ביאת המשיח.

2 מידע אודותיו ניתן למצוא ברשימת הרבנים שבסוף הספר.

3 מידע אודותיו ניתן למצוא ברשימת הרבנים שבסוף הספר.

המלבי"ם מעיד שבידיו ראיות מפשוטי הכתובים שהגאולה תצמח לאטה, נציין דוגמה אחת לכך מתוך פירושו של המלבי"ם, בהתייחסו לפסוק במיכה (ד, ח):

וְאֵתָהּ מְגִדֵּל עֲדָר, עֲפֹל, בֵּת צִיּוֹן עֲדִיף תֵּאֲתָהּ וּבָאָה הַמְּמַשְׁלָה
הָרֵאשְׁנָה מִמְּלֶכֶת לְבַת יְרוּשָׁלַם.
מפרש המלבי"ם:

תחילה: "בֵּת צִיּוֹן עֲדִיף תֵּאֲתָהּ" — שהגלויות יתחילו להתקבץ, וגלות יהודה ובנימין שהם "בֵּת צִיּוֹן", שגלו מציון בחורבן בית שני יתקבצו אליך.

ואחר כך: "וּבָאָה הַמְּמַשְׁלָה הָרֵאשְׁנָה" — תבוא ממשלה קטנה, שיהיה להם קצת ממשלה והנהגה כמו שהיו לישראל בימים הראשונים, לפני מלוך מלך לבני ישראל, שהיה להם שופטים מנהיגים אותם.

ואחר כך תבוא: "מִמְּלֶכֶת לְבַת יְרוּשָׁלַם" — יהיה להם מלכות קבוע שהוא מלכות בית דוד, שאחר כך ימלוך המלך המשיח בממלכה קבועה.

מלכות ישראל תתפתח בהדרגתיות. תחילה, קיבוץ הגלויות והקמת ממשלה קטנה, כשלטון שבתקופת השופטים, ורק לאחר מכן תקום ממלכה גדולה וקבועה מבית דוד, כשבראשה המשיח.

מדוע קמעא-קמעא?

ראינו, אפוא, כי הגאולה מתפתחת לאטה, כתהליך, אך מדוע כך צריך להיות? מדוע יש צורך ב"קמעא קמעא"?
מנבא הנביא ישעיהו (לה, א-ב):

יִשְׁשׂוּם מְדָרְךָ וְצִיָּה וְתִגַּל עֲרֻכָה וְתִפְרַח פְּחֻבְצָלֶת. פֶּרֶחַ תִּפְרַח
וְתִגַּל, אִף גִּילַת וְרִנָּן, כְּבוֹד הַלְבָנוֹן נִמֵּן לָהּ, הַדָּר הַפְּרָמָל
וְהַשְּׂרוֹן, הַמָּה יָרְאוּ כְבוֹד ד', הַדָּר אֶל-לְהִינּוּ.
אומרים על כך חז"ל (תנחומא, בוכר, דברים א, ב):

מפני מה כתיב כן? ללמדך, כי בשעה שהקדוש ברוך הוא מגלה שכינתו על ישראל אינו מגלה עליהם כל טובתו כאחת, מפני שאינן יכולין לעמוד באותה טובה, שאם יגלה עליהם טובתו בפעם אחת ימותו כולם.

הגאולה הינה התחדשות גילוי שכינה על ישראל ובכך היא טובה גדולה ואדירה. אילו תבוא טובה זו בבת אחת לא נוכל לקלוט אותה ולעמוד בפניה. איננו מסוגלים, בכלים שבידינו, להכיל את אורה המלא של הגאולה. הגאולה היא כאור אדיר שאם יאיר ברגע אחד, נסתנוור מפניו ולא נוכל לעמוד בו.
חז"ל מוסיפים דוגמה לדבריהם:

צא ולמד מיוסף: שבשעה שנתוודע לאחיו לאחר כמה שנים, אמר להם יוסף: "אני יוסף אחיכם!", "ולא יכלו אחיו לענות אתו פי נבְהִלּוּ מִפְּנֵיו" — הקדוש ברוך הוא — על אחת כמה וכמה!

הדוגמה של פגישת יוסף עם אחיו מלמדת שמשמעות הגאולה היא פגישה מחודשת עם הקדוש ברוך הוא, אחר שהיינו מנותקים ורחוקים ממנו באלפיים שנות גלות, כמו האחים מיוסף. פגישה מחודשת כזאת אינה יכולה להתרחש באופן פתאומי, יש צורך בהכנה. ממשיכים חז"ל ומסבירים:

אלא מה הקדוש ברוך הוא עושה להם? מגלה להם קמעא-קמעא: בתחילה משיש את ההרים, שנאמר: "ישִׁשׂוּם מִדְּבַר יִצְיָה" (ישעיהו לה, א-ב), ואחר כך: "וְתִגַּל עֲרֶבְהָ", ואחר כך: "פָּרַח תִּפְרַח". ואחר כך: "כְּבוֹד הַלְּבָנוֹן", ואחר כך: "הִמָּה יָרְאוּ כְבוֹד ד', הָדָר אֲלֵהֵינוּ".

ישנה הדרגה. התהליך הגאולה מתחיל מבחוץ, וקמעא קמעא נכנס פנימה. התהליך מתחיל בבנין החיצוני — כשהקדוש ברוך הוא משיש את ההרים, כמאמר הנביא: "וְאַתֶּם הָרִי יִשְׂרָאֵל עֲנַפְכֶם תִּתְּנוּ וּפְרִיכֶם תִּשְׂאוּ לְעַמִּי יִשְׂרָאֵל, פִּי קָרְבוּ לְבוֹא" (יחזקאל לו, ח). לאחר שלב זה: "כְּבוֹד הַלְּבָנוֹן נִתֵּן לָהּ" — נזכה לכבוד לאומי,

נשוב לממלכתיות, ולבסוף: "הִמָּה יָרְאוּ כְבוֹד ד', הַדָּר אֶל־הַיָּנוּ" — לבסוף תופיע גם ההתגלות הפנימית, הבניין הפנימי, כמאמר הנביא: "וְאָמַר בַּיּוֹם הַהוּא: הִנֵּה אֶל־הַיָּנוּ זֶה קָוֵינוּ לוֹ וְיִוָּשְׁעֵנוּ, זֶה ד' קָוֵינוּ לוֹ, נְגִילָה וְנִשְׂמָחָה בִּישׁוּעָתוֹ" (ישעיהו כה, ט).

הסיבה שהגאולה מתנהלת קמעא-קמעא ובדרך הטבע הינה מהותית ולא מקרית. יש הכרח בהופעה הדרגתית. ללא שלבים בגאולה אין בכחנו לשאת את האור הגדול.

עניין זה מופיע גם בזוהר (בראשית קע, א), בהקשר לפסוק בשיר השירים (ו, י): "מִי זֹאת הַנְּשָׁקְפָה כְּמוֹ שָׁחַר, יָפָה כְּלְבָנָה, בְּרָה פְחָמָה, אֲיִמָּה פְנִדְגָלוֹת", פותח רבי יהודה (הציטוט מתוך תרגום "הסולם"):

"מִי זֹאת הַנְּשָׁקְפָה" — אלו הם ישראל, בזמן שהקדוש ברוך הוא יקים אותם ויוציאם מן הגלות, אז יפתח להם פתח אור דק מדק וקטן מאד. ואחר כך יפתח להם פתח אחר מעט גדול ממנו, עד שהקדוש ברוך הוא יפתח להם את השערים העליונים, הפתוחים לארבע רוחות העולם...

בדומה לאדם הנתון בחשך, ותמיד בחשך היה משכנו, שבעת שרוצים להאיר לו, צריכים לפתוח לו תחילה אור קטן כפתחו של מחט, ואחר כך מעט גדול ממנו, וכן בכל פעם יותר, עד שמאירים לו האור כראוי...

והכל שואלים עליהם (— על ישראל): "מִי זֹאת הַנְּשָׁקְפָה כְּמוֹ שָׁחַר"? — "שָׁחַר" — הוא שחרית הבוקר, דהיינו החשכה המתחזקת שמטרים אור בוקר, וזהו אור הדק מדק. ואחר כך: "יָפָה כְּלְבָנָה" — כי הלבנה, אורה מרובה יותר משחר. ואחר כך: "בְּרָה פְחָמָה" — אשר אורה חזק ומאיר יותר מלבנה. ואחר כך: "אֲיִמָּה פְנִדְגָלוֹת" — שפירושה: חזקה באור חזק כראוי.

בוא וראה, בעוד שחשך היום והאור מכוסה, והבוקר בא להאיר, יאיר מתחילה מעט-מעט עד שמתרבה האור כראוי

— כן כאשר הקדוש ברוך הוא יתעורר להאיר לכנסת ישראל...

אביו של הרמב"ם, רבנו מיימון, שלח אגרת נחמה לאחד ממכריו כדי לעודדו ולחזקו בעקבות אירועים קשים שהתחוללו בימיהם, בפרט, וכנגד אריכות הגלות בכלל. בתוך דבריו, מביא גם הוא את עקרון "קמעא-קמעא" (אגרת הנחמה לרבנו מיימון):

...ואחרי כאשר ישלם זמן הגלות עם ארכו, וזרמו זרמם ונכרתו כאילו היה שינה וישנו, כמאמר השליח משה עליו השלום (תהלים צ, ה): "יְרַמְתֶּם שָׁנָה יְהִיוּ, בְּבִקְרֵי כְּחֻצֵי יַחְלֶף" — ופירושו: אשר האיר בוקר הגאולה, אשר בא לנו אחרי חשך ליל הגלות. וכן דמה הגלות לחושך הלילה ובוקר — הישועה, כמו שיראה מעט מעט ותרווח הנפש הכואבת באפילת הלילה.

וכמו אדם אשר תעה במדבר כעיוור, וחושך הלילה עליו וילך דואג לכל מקרה רעה שיקרה, אם צבאו רגליו ובא החשך יפחד אולי יפול בעמק או בחוף מים, ולא ידע מקום שיפול ואם ינצל בהליכה לא יהיה בטוח מחיות רעות אשר ישאגו עליו או לסטים אשר יארבו בדרך, ואיך יכאב נפשו וידאג לבו והלילה יארך.

עד אשר יאיר השחר ויתגלה האור, ואז יבטח נפשו מעט-מעט עד אשר ימלא האור ויתגלה השמש ויאיר כל העולם, יבטל הלחץ ועיניו יבקרו ויראה איך תהיה הליכתו והיכן ילך...

"מגדול ישועות מלכו"

שירת דוד מופיעה פעמיים בתנ"ך — בסוף ספר שמואל (ב, פרק כב) ובמזמור י"ח בתהלים. בפסוק האחרון של השירה בולט הבדל בין שני הנוסחים, בספר שמואל נאמר: "מגדול ישועות

מִלְפּוֹ וְעֵשָׂה חֶסֶד לְמִשְׁיחוֹ, לְדוֹד וּלְזָרְעוֹ עַד עוֹלָם, וְאֵילוּ בִסְפֵר תְּהֵלִים: "מִגְדִּיל יְשׁוּעוֹת מִלְפּוֹ...".

מורי ורבי, הרב צבי יהודה זצ"ל⁴ (הערות לעולת ראי"ה ב, עמוד תכא, הערה צה), עמד על כך שקיים הבדל משמעות בין הנוסחים:

"מִגְדִּיל" — "מִגְדוֹל": אותו הפסוק נאמר במעלת "נביאים" בשמואל ואחר כך גם במעלת "כתובים" בתהלים, ומתוך חילוקי המדרגות האלה באו כל אותם שינויי הלשון שבין שני מקומותיו. ובזמן שיש יתרון של קדושה אומרים אותו פסוק ביתרון קדושתו כמו שהוא בנביאים, שלעומת ההופעה שבכתובים בתור פועל שמגדיל את הישועות מופיע הוא שם במקורו שהוא בעצמו מגדול הישועות, וכמו שמברכים בעשרת ימי תשובה: "המלך המשפט".

התנ"ך כולו קודש, אך קיימות בו דרגות שונות של קדושה; יש להבדיל בין קדושת התורה לקדושת נביאים, ובין קדושת נביאים לקדושת כתובים⁵. בספר תהלים נאמר שהקדוש ברוך הוא רק "מִגְדִּיל" את ישועות מלכו, כלומר: הקדוש ברוך הוא פועל, והוא מגדיל את ישועות מלכו. לעומת זאת, בספר שמואל, שרמת קדושתו גבוהה יותר, קדושת "נביאים", מופיע הענין בצורה מודגשת: "מִגְדוֹל יְשׁוּעוֹת מִלְפּוֹ" — כלומר: הקדוש ברוך הוא עצמו הוא המִגְדֵּל (— מגדול) של ישועות מלכו. זהו הבדל מהותי. הבדל דומה אנו מוצאים בתפלת שמונה עשרה, בין הנוסח הנאמר בכל השנה — "מלך אוהב צדקה ומשפט", לבין הנוסח הנאמר בעשרת ימי תשובה — "המלך המשפט", שמדגיש כי לא רק שהקדוש ברוך הוא אוהב צדקה ומשפט, אלא הוא עצמו "המלך המשפט".

4 מידע אודותיו ניתן למצוא ברשימת הרבנים שבסוף הספר.
5 להבחנה בין רמות הקדושה ישנה נפקא מינה הלכתית: מה לכרוך מעל מה, או מה מותר להניח על גבי מה (ראה למשל: שולחן ערוך, יורה דעה רפב, יט).

זהו גם הטעם לשינוי הנוסח בברכת המזון בין ימות החול לבין שבתות ומועדי קודש: בשבת ובמועדי קודש אנו אומרים את הפסוק מן המקור המקודש יותר, שהתוכן שלו מודגש יותר, ואילו בימי חול אנו אומרים אותו מן המקור המקודש פחות, שהתוכן שלו מודגש פחות.

על הבדל המשמעות בין נוסחי השירה בשמואל ובתהלים עמדו כבר חז"ל (שוחר טוב, סוף מזמור יח):

כתוב אחד אומר: "מְגִדֹּל" וכתוב אחד אומר: "מְגִדֵּל". רב יודן אומר: לפי שאין הגאולה של אומה זו באה בבת אחת, אלא קמעא קמעא, ומהו "מְגִדֵּל"? שהיא מתגדלת והולכת לפני ישראל, לפי שהן עכשיו שרוין בצרות גדולות ואם תבוא הגאולה בבת אחת אינן יכולין לסבול ישועה גדולה... ומהו "מְגִדֹּל"? שנעשה להם מלך המשיח כמגדל.

ראשית הגאולה הוא תהליך מתמשך, בו הקדוש ברוך הוא מגדיל קמעא-קמעא את ישועות מלכו. רק עם הגעתנו לגאולה השלמה — "נעשה להם מלך המשיח כמגדל".

תהליך הגאולה, המתנהל בדרך הטבע, בא לידי ביטוי בפסוק בספר תהלים, במדרגת הקדושה שבכתובים, ואילו סיומו של התהליך — הגאולה השלמה — בא לידי ביטוי בפסוק מספר שמואל, במדרגת הקדושה שבנביאים. בימות החול אנו מזכירים בברכת המזון את הגאולה המתנהלת בדרך הטבע, ואילו בשבת ומועדי קודש, אנו מזכירים את הגאולה השלמה.

פרק ב

הקץ המגולה

סימני הקץ המגולה

בפרק הקודם למדנו כי הופעת הגאולה הינה תהליך איטי ומדורג, בפרק זה נברר כיצד ניתן לזהות את תחילת התהליך — כיצד באה לידי ביטוי "איילת השחר שבקע אורה" בגאולתם של ישראל?

הגמרא בסנהדרין (צח, א) מביאה את דברי רבי אבא:

אין לך קץ מגולה מזה שנאמר: "וְאַתֶּם הָרִי יִשְׂרָאֵל עֲנַפְכֶם תִּתְּנוּ וּפְרִיכֶם תִּשְׂאוּ לְעַמִּי יִשְׂרָאֵל פִּי קָרְבוּ לְבוֹא" (יחזקאל לו, ח).

מבאר רש"י במקום:

כשתתן ארץ ישראל פרותיה בעין יפה — אז יקרב הקץ, ואין לך קץ מגולה מזה.

הסימן המובהק ביותר לקץ המגולה הוא התרחשות נבואת יחזקאל, כאשר ישראל ישובו לארצם והארץ, מצדה, תתן פירותיה בעין יפה. דברי רבי אבא הם חד משמעיים, הגמרא אינה מציינת אף דעה החולקת על דבריו.

אמנם יש לשאול, מנין שאב רבי אבא את דבריו? מדוע סימן זה הינו מובהק כל כך? כיצד הוא מסמן את תום הגלות וראשית הגאולה?

מסביר המהרש"א במקום:

לפי שכל זמן שאין ישראל על אדמתם אין הארץ נותנת פירותיה כדרכה, אבל כשתחזור ליתן פירותיה — זהו קץ מגולה...

כדי להבין את דבריו, נזכיר את דברי התורה בפרשת בחוקותי (ויקרא פרק כו). התורה מפרטת את הרעות שיבואו, חלילה, לישראל, אם לא ישמעו ולא יקיימו את התורה והמצוות. בתוך דבריה אלה, מופיע גם הפסוק הבא (פסוק לב): "וְהִשְׁמַתִּי אֶנִּי אֶת הָאָרֶץ וְשָׂמְמוּ עָלֶיהָ אִיְבֵיכֶם הַיְשָׁבִים בָּהּ". במבט ראשון, מדובר כאן בעוד עונש נוסף. אמנם, רש"י, בשם חז"ל בספרא, פוקח את עינינו להבנה מחודשת של הפסוק:

"וְהִשְׁמַתִּי אֶנִּי אֶת הָאָרֶץ" — זו מדה טובה לישראל, שלא

ימצאו האויבים נחת רוח בארצם, שתהא שוממה מיושביה. מה שנראה היה לכאורה כקללה, הוא עבורנו דוקא ברכה, שמשמעותה: כל זמן שאנו לא נשב על אדמתנו — גם אויבינו לא יוכלו ליישבה. וכפי שאמרנו, מקורם של דברי רש"י הוא בספרא¹ (בחוקותי י, א). יוצא, אפוא, שזמן קצר לאחר חורבן הבית כבר חזו רבותינו ז"ל, כי האויבים לא ימצאו נחת רוח בארץ והיא תישאר שוממה.

הרמב"ן, שחי למעלה מאלף שנים אחר החורבן, עלה בעצמו לארץ וראה במו עיניו את שממותיה, כותב כך בפירושו לפסוק זה:

מה שאמר בכאן: "וְשָׂמְמוּ עָלֶיהָ אִיְבֵיכֶם" — היא בשורה טובה, מבשרת בכל הגלויות, שאין ארצנו מקבלת את אויבינו, וגם זו ראייה גדולה והבטחה לנו. כי לא תמצא בכל הישוב ארץ אשר היא טובה ורחבה, ואשר היתה נושבת מעולם והיא חרבה כמוה, וכולם משתדלים להושיבה ואין לאל ידם.

יש לשים לב לניסוחו של הרמב"ן — "אין ארצנו מקבלת את אויבינו", הרמב"ן מתייחס לארץ ישראל כאל אישיות המחליטה

1 יש מקום להזכיר כאן שהספרא הוא אחד מן החיבורים המיוחסים לתלמידי רבי עקיבא (סנהדרין פו, א), כמאה שנה בלבד לאחר חורבן הבית.

את מי לקבל במאור פנים ואת מי לא לקבל כלל. ארץ ישראל אינה מקבלת את "אורחיה" במאור פניה, הם אמנם יכולים להכנס אליה, אך לא יזכו ממנה ליחס חיובי ולא יזכו ליהנות מפירותיה².

ארץ ישראל איננה המקום היחיד על פני כדור הארץ שחרב במהלך הדורות מסיבות שונות, אך רק בה לא צלחו ניסיונותיהם של עמים כובשים ליישבה מחדש. שמא תאמר – לא היה מי שרצה ליישבה? משיב על כך הרמב"ן: "וכולם משתדלים להושיבה ואין לאל ידם".

יתרה מזו, בזמן שארץ ישראל עמדה בשממונה יושבו חלקים חדשים בעולם, כיבשות אמריקה ואוסטרליה, ודווקא המקום שהפך במרוצת הזמן קדוש לכל הדתות הגדולות נשאר בשממונו, חרף שאיפותיהן ליישבו.

רבנו בחיי, תלמיד תלמידו של הרמב"ן, שכתב את פירושו לפני כשבע מאות שנה, עומד על אותו עיקרון ממש, אך מוסיף לו נקודה משמעותית:

...שאף היושבים בה ינהגו שממה עליה, שלא יבנו עליה חומה ומגדל, וכל האומות ישתדלו לבנותה ואין להם כח. ויש בזה סימן גדול לישראל, שמיום שחרבה לא קבלה אומה ולשון. ולא תקבל עד שישוּבו אפרוחיה לתוכה...

לפנינו תיאור מופלא של הארץ הממתינה לבניה שישוּבו אליה. אמנם אנו מכירים בטבע ציפורים הנאמנות לקן שלהן, אך איננו

2 הרמב"ן אף תיאר מציאות זו בשיר (כתבי הרמב"ן, חלק א, תפילה על חרבות ירושלים): "...ואם כל זה, מאסו בך עוגבים, ושממו עליך אויבים. ובמרחקים יזכרוך, ויתפארו בעיר הקדושה, לאמר: לנו נתנה למורשה. וכאשר יבואו אליך ומצאו כל מחמדי עין, יברחו כמפני אויב ורודף עין. ורבה העזובה בקרב הארץ השמנה והרחבה. כי הם אינם הגונים לך וגם את אינך ראויה להם... עיר תהילה, תחת היותך גילה ועמך משוש בתחילה, ראיתי היום יושביה נאנחים ונאנקים, והמה נמקים... למלאת דבר ד' אשר דבר: 'וְהִשְׁמַתִּי אֶת הָאָרֶץ וְשָׁמְמוּ עָלֶיהָ אֲיִבֶיכֶם הַיֹּשְׁבִים בָּהּ' (ויקרא כו, לב)."

מכירים קן שנשאר נאמן לציפורים שלו! ארץ ישראל היא קן מיוחד, היא נאמנת ל"אפרוחיה".

כדאי לשים לב לביטוי המיוחד בו משתמש רבנו בחיי לציון השממה — "שלא יבנו עליה חומה ומגדל", איננו יודעים למה התכוון רבנו בחיי בביטוי זה, אך כל המכיר את תולדות ההתיישבות בארץ-ישראל לא יוכל להתעלם ממנו. עשרות ישובי "חומה ומגדל" שהוקמו בכל רחבי הארץ בתקופת מאורעות הדמים בשנים תרצ"ו-תרצ"ט, קבעו במידה רבה את גבולותיה של מדינת ישראל המתחדשת.

אם כן, בידינו מידע מדור החורבן, מהספרא שמזכיר רש"י שכך תהיה המציאות בארץ. וכן, כאלף שנים לאחר החורבן, מביא הרמב"ן שאכן זוהי המציאות בארץ. בא רבנו בחיי ומוסיף שמציאות זו תמשך עד שובנו לארץ. ואנו, כשבע מאות שנה אחר שנכתבו דברי רבנו בחיי, יכולים להעיד שכך בדיוק היה. עד שחזרנו אליה היתה ארץ ישראל מדבר שממה, על כל מה שכרוך בכך, כולל אותן מחלות קשות האופייניות למדבר שממה.

כאשר רצו ראשוני המתיישבים בפתח-תקוה להקים בה את ישובם הביאו עמם רופא לבדוק האם המקום ראוי ליישוב³.

הרופא קבע: מוות במקום הזה! כאן חיים לא יוכלו להתקיים. הוא הסביר את דבריו: אינני רואה בכל הסביבה שום זכר לחיים — לא בהמה, לא ציפור ולא זבוב — סימן שחיים אינם אפשריים

3 הסיפור במלואו הובא בספר "זכרונות ארץ ישראל" (אברהם יערי, חלק א, פרק כו) והונצח יפה בשיר על ראשוני המתיישבים בפתח תקוה ("הבלדה על רבי יואל משה סלומון", יורם טהר-לב):

"בבוקר לח בשנת תרל"ח... ליד אום-לבס הם חנו בלב ביצות וסבך / ועל גבעה קטנה טיפסו לראות את הסביבה. / אמר להם מזוקי אחרי שעה קצרה: / איני שומע ציפורים וזה סימן נורא / אם ציפורים אינן שרות המוות פה מולך / כדאי לנוס מפה מהר / הנה אני הולך. / קפץ הדוקטור על סוסו כי חס על בריאותו / וְהָרְעִים שלשתם פנו לשוב לעיר אתו...".